

Research Paper

Analyzing the Power of the State and Society with the Transition to Democracy: A Case Study of the Constitutional Movement**Reza Sarhaddi¹ Mehdi Najafzadeh²

1. Postdoctoral Researcher, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad

2. Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad

DOI: [10.22034/ipsa.2023.4714.4035](https://doi.org/10.22034/ipsa.2023.4714.4035)

Receive Date: 07 April 2023

Revise Date: 26 May 2023

Accept Date: 22 June 2023

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

Iran, due to its geographical location and numerous historical events, has many political and social discontinuities. These discontinuities have made understanding the contemporary political structure of Iran dependent upon understanding its recent history. This research attempts to examine a segment of Iran's political and social developments as the starting point for the transition to democracy and investigate the relationship between the power ratio of the state and society and the transition to democracy. This starting point is the Constitutional Movement as the result of the Iranian society's efforts to free itself from despotism and establish the rule of law, which culminated in the signing of the Constitutional Decree by Mozaffar al-Din Shah in August 1906 and the establishment of the National Consultative Assembly.

Iran's entry into the narrow corridor of democracy and its premature exit from it is a process that requires reconsideration. This is because the capacity of the state and society, and their power balance to ensure democratic stability, has not been given enough attention. Until the nineteenth century, Iranian society considered the existence of an authoritarian regime as a natural and inevitable phenomenon in its encounter with Western modernity. Theoretically, what had to happen in the Constitutional Movement included three stages. In the first stage, the authoritarian regime had to be defeated. The democratic transition was the second stage, and finally, democratic consolidation had to be achieved. To succeed in the three stages, the state's ability to enforce laws, resolve disputes, regulate economic activity, and ensure infrastructure is crucial. At the same time, the increase in society's capacity and its ability to constrain the Leviathan is very important. Therefore, we will address the issue of the state's ability to enforce laws, resolve disputes, regulate economic activity, and ensure infrastructure is a vital capacity and the organization of institutions and administrative agencies during the Constitutional Movement. What tools and incentives did the rulers have to carry out the state's programs, and What was the society's capacity? This article analyzes the historical trajectory of the transition to democracy in the Constitutional Movement, the ensuing disruption, and ultimately, Iran was thrown out of the narrow corridor of democracy. In this study, a model of democratic disruption will be presented, which in a way, will formulate a new pattern of variables that affect the strengthening or disruption of democracy in Iran.

* Corresponding Author:

Reza Sarhaddi, Ph.D.

E-mail: reza.sarhaddighahri@mail.um.ac.ir

Methodology

The understanding of the conditions necessary for the Transition to Democracy in Iran is dependent upon the study of its political and social developments. Hence, the approach of this research is historical sociology and employs the central assumptions of both fields: the inclination towards understanding and interpreting the past from the perspective of history. Moreover, the ability to construct variables, test Hypothesis, and give broader meanings to vision from the sociology perspective.

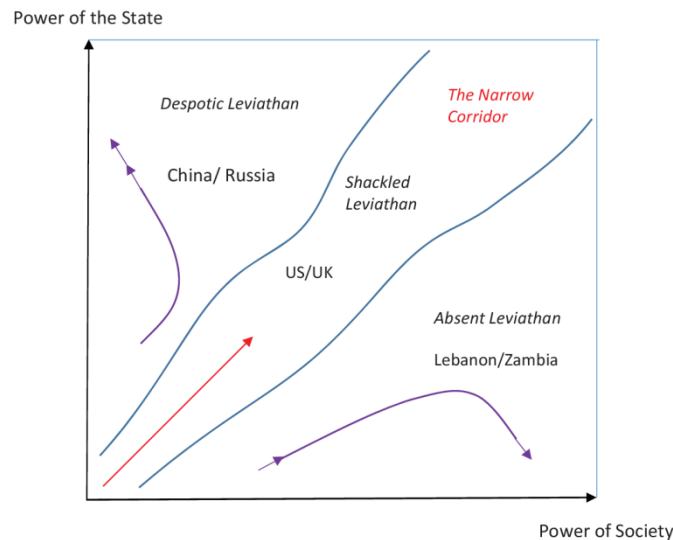
Focusing on the Historical Sociology approach is essential in recognizing that a linear and single-factor approach to Transition to Democracy is inadequate. Hence, the unique historical and sociological circumstances of agents and the Political structure in Iran also require a Historical Sociology analysis. This means that the theory of democratization is combined with the particular historical situation of a society and its political-social transformations and emerges as a roadmap. This can be achieved through process tracing (historical explanation). Process tracing in historical sociology is an analysis of causal systems that is possible through the breakdown and analysis of the process that links cause to effect. Process tracing helps the researcher to investigate specific mechanisms by which an independent variable is linked to a dependent variable. Opening the black box and examining the causal mechanism has three fundamental applications in historical, social research. First, it reveals intermediate causes and mediators. Second, it identifies the direction of relationships between phenomena; and third, it demonstrates whether the supposed relationship is a causal one or spurious. In addition to demonstrating the causal mechanism, process tracing can be used to test Hypotheses. The hypothesis of this research will be tested through process tracing, where a historical explanation will be provided to demonstrate the congruence of theoretical predictions with empirical reality in Iran.

Result and Discussion

Democratic theories have considered political and economic development as a movement that started with enlightenment and will inevitably lead to progress and Liberty. Late theories, especially the Approach of development studies by Daron Acemoglu and James A. Robinson, have emphasized politics, economics, and history, showing that the transition to democracy is not a forced process, but a precarious equilibrium that must be constantly protected. They consider democracy to mean having Liberty, and based on John Locke's definition of Liberty, they believe that citizens are free when they have complete autonomy in organizing their actions. They serve their own will as they see fit, without permission or dependence on the will of others. For the emergence and flourishing of Liberty, both the government and the society must be strong. The state must be strong in suppressing violence, enforcing laws, and providing public services. Society must be strong in restraining the state and the rulers and protecting the rights of all individuals against all threats. The transition to democracy results from a balance of power between the state and the society. So, we need both state and society running together and neither getting the upper hand. This competition results in a positive-sum, referred to as the "Red Queen Effect" (staying competitive). As Leviathan becomes more powerful and capable, society must also become more powerful and vigilant.

Figure1: Dynamics of state-society interaction

Acemoglu and Robinson analyze the Normative barriers to democracy as a "cage of norms." These norms work to the advantage of those with more influence as a "cage of norms." These norms work to the advantage of those with more influence at the expense of the community's individuals. So, the cage of norms must be broken in the way of achieving democracy. The research question is: What was the relationship between state and society power during the Constitutional Movement, and what is its relationship to the transition to democracy? The temporary answer to this question is that the Constitutional Movement led to a reduction in the power of the Shah and paved the way for the progress of society and the establishment of intermediary institutions, which served as one of the foundations for the transition to democracy. Under the constraints of norms and the weakening of the state's capacity as another foundation of the transition to democracy, the simultaneous empowerment of society and the state and the emergence of the Shackled Leviathan as an optimal transition point to democracy did not occur. So, Iran was thrown out of the narrow corridor of democracy.

The constitutional experience showed that the width of the corridor and its stability should not be considered definitive for the Sustainability of democracy. Democratic and participatory institutions added to the width of the corridor, but gradually lost people's trust. The corridor narrower, and society's ability to deal with conflicts declined. In such a situation, the Red Queen turned zero-sum, and Iran fell out of the corridor. The first problem was a broad coalition of workers, farmers, and business owners did not build. The second problem included short-lived and institutional economic policies that did not Establish. These policies should have included measures for economic prosperity and a series of reforms to redistribute income toward those affected by unemployment, income loss, and poverty. The third problem was political. Not enough attention was paid to strengthening state capacity in order to improve state activities and relations with political and economic elites. In such circumstances, the Iranian society went in search of a non- Shackled Leviathan to establish security, and Iran was thrown out of the narrow corridor of democracy.

Conclusion

Iran has witnessed a strong expression of democratic ideas through the Constitutional

Revolution. The focus of this movement was on slogans that expressed the desire for liberty and democratic rights. Although the Constitutionalist entered Iran into the narrow corridor of democracy, the signs of strengthening democracy were not apparent. Even formal democracy based on elections was temporarily suspended to change the state. The political and economic crisis prevented the strengthening of democracy in the Constitutional period. Also, cause led to the intensification of class conflicts and a decrease in the state's capacity. Reducing the state's capacity turned the political scene into a competition accompanied by chaos. The Constitutionalist mistakenly believed that strengthening society alone could pave the way for democracy. The cage of Iranian society's norms in the Constitutional period limited liberty by controlling behavior and speech - what people say and how they say it. Their time was disorder, and it was rare for anyone to feel safe in the face of violence, and military norms were in power. The Constitutionalist lived in narrow norms that included deeply restrictive customs, traditions, and practices for economic and social actions. One of the reasons for these limitations was the abundance of religious and cultural taboos and clearly defined social hierarchies in Iranian society. In such circumstances, the Iranian society went in search of a non- Shackled Leviathan to establish security, and Iran was thrown out of the narrow corridor of democracy.

Keywords: Constitutional Movement, Transition to Democracy, State Capacity, Society Capacity, Cage of Norms

References

- Abrahamian, Ervand (2005), *Iran Between Two Revolutions*, 2nd Edition, Translated by Mohammad Ebrahim Fattahi and Ahmad Golmohammadi, Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Abreu, Welles M., and Ricardo C. Gomes (2022), Shackling the Leviathan: balancing state and society powers against corruption. *Public Management Review*, 24(8), 1182-1207.
- Acemoglu, Daron, and James A. Robinson (2012), *Economic origins of dictatorship and democracy*, Translated by Jafar Kheirkhahan and Ali Sarzaeem, Tehran: Kavir Publications. [In Persian]
- Acemoglu, Daron, and James A. Robinson (2015), *Why nations fail: The origins of power, prosperity and poverty*, Translated by Mohsen Mirdamadi and Mohammad Hossein Naeimipoor, Tehran: Rozaneh Publications. [In Persian]
- Acemoglu, Daron, and James A. Robinson (2020), *The narrow corridor: States, societies, and the fate of liberty*, Translated by Seyyed Alireza Beheshti Shirazi and Jafar Kheirkhahan, Tehran: Rozaneh Publications. [In Persian]
- Adibzadeh, Majid (2010), *Generation Modernity and Unproductive Thinking*, Tehran: Ghoghnoos Publications. [In Persian]
- Ansari, Mehdi (1997), *Sheikh Fazlollah Nouri and the Constitutionalism*, Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Ashraf, Ahmad and Benoezizi, Ali (2009), *The State, Classes and Modes of*

- Mobilization in the Iranian Revolution*, Translated by Soheila Turabi Farsani, 2th Edition, Tehran: Niloufar. [In Persian]
- Azghandi, Alireza (2006), *An Introduction to Contemporary Political Sociology in Iran*, Tehran: Ghoomes Publications. [In Persian]
- Bashiriyeh, Hossein (1996), Ideology and Political Culture of the Ruling Groups in the Pahlavi Era, *Critique and Opinion*, 2(3-4), 74-84. [In Persian]
- Bashiriyeh, Hossein (2005), *Obstacles to Political Development in Iran*, 5th Edition, Tehran: gameno Publication. [In Persian]
- Bashiriyeh, Hossein (2005), *Transition to Democracy*, Tehran: Negah Moaser. [In Persian]
- Bennett, Andrew, and Jeffrey T. Checkel (2012), Process tracing: From philosophical roots to best practices, *Process Tracing in the Social Sciences*, 3-38.
- Bicchieri, Cristina (2006), *The grammar of society: The nature and dynamics of social norms*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Centeno, M. Á., & Ferraro, A. E (2013), "Paper leviathans: Historical legacies and state strength in contemporary Latin America and Spain." In *State and Nation Making in Latin America and Spain: Republics of the Possible*, pp. 399-416, Cambridge University Press.
- Ebrahimnejad, Hormoz (2000), Pouvoir et succession en iran: Les premiers Qâjâr 1726-1834, *Pouvoir et succession en iran*, 1-334.
- Fazeli, Mohammad (2010), *Structural Foundations of Democratization: The Experience of Democracy in Iran, Turkey, and South Korea*, Tehran: Kendokaav Publication. [In Persian]
- Fishman, Robert M (2017), How civil society matters in democratization: Setting the boundaries of post-transition political inclusion, *Comparative Politics*, 49(3), 391-409.
- Floor, Willem (1987), *Essays on Iran's Social History in the Qajar Era, two volumes*, Translated by Abolqasem Sari, Tehran: Tous Publications. [In Persian]
- Floor, Willem (1992), *Change and Development in Judicial System of Qajar Iran (1800-1925)*, in: E. Bosworth And C. Hillenbrand (eds), *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change, 1800-1925*, Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Ghaninejad, Musa (2017), *Economy and state in Iran*, Tehran: Donyaye Eqtesad Publication. [In Persian]
- Ghazimoradi, Hassan (2016), *Despotism in Iran*, 7th Edition, Tehran: Akhtaran Publication. [In Persian]
- Haeri, Abdolhadi (2002), *Shiism and Constitutionalism in Iran and the Role of Iranian Residents in Iraq*. 3rd Edition. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]

- Heydari, Arash (2020), *Reading the Overturn of Iranian Despotism*, 2nd Edition, Tehran: Mania Honar Publication. [In Persian]
- Huntington, Samuel (1997), *Political Order in Changing Societies*, Translated by Mohsen Salasi, Tehran: Elm Publication. [In Persian]
- Inglehart, Ronald, and Christian Welzel (2003), Political culture and democracy: Analyzing cross-level linkages, *Comparative Politics*, 61-79.
- Jonoob Newspaper*, Ramadan 30, 1329. 6.
- Kafi, Majdi (2014), *Historical Sociology: Foundations, Concepts, and Theories*, Qom: Research Institute of Hawzah and University Publication. [In Persian]
- Kamali, Masoud (2002), *Civil Society and State in the Modernization Process*, Translated by Kamal Pouladi, Tehran: Baz Publication. [In Persian]
- Kamrava, Mehran (1993), *Politics and Society in the Developing World*, Routledge.
- Katouzian, Homa (2000), *State and Society in Iran: The Eclipse of the Qajars and the Emergence of the Pahlavis*, Tehran: Markaz Publication. [In Persian]
- Kaveh Magazine* (1921), Vol. 2, No. 9, 2.
- Khalili, Mohsen (2020), Corona-Virus's A Game of Thrones and the Lessons for Iranian Politics, *Political Science Journal*, 58.
- Khazeni, Arash (2021), *On the Constitutional Revolution: Three Articles on the States and Centralization*, Translated by Maral Latifi, Morad Rouhi, Ebrahim Tavakoli, and Seyed Mahdi Yousefi, Tehran: gameno Publication. [In Persian]
- Lambton, Ann KS (1983), *Landlord and peasant in Persia*, Translated by Manouchehr Amirsoleimani, Tehran: center of Nashr-e Daneshgahi Publication. [In Persian]
- Lerner, Daniel (2004), *The passing of traditional society: Modernizing the Middle East*, Translated by Gholamreza Khajehsarvi, Tehran: Strategic Studies Center Publication. [In Persian]
- Lipset, Seymour Martin (2019), *Political Man: The Social Bases of Politics*, Translated by Fariborz Majidi, Tehran: Samt Publication. [In Persian]
- Macrailld, Donald M. and Taylor, Avram (2004), *Social Theory and Social History*, London: Palgrave-Macmillan.
- Mahoney, James (2015), Process Tracing and Historical Explanation, *Security Studies*, 24(2), 200-218.
- Martin, Vanessa (2015), *The Qajar Pact: Bargaining, Protest and the State in Nineteenth-Century Persia*, Translated by afsaneh monfared, Tehran: Akhtaran Publication. [In Persian]
- Martin, Vanessa (2019), *Iran between Islamic Nationalism and Secularism*,

- Translated by Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Ney Publication. [In Persian]
- Mirza-Saleh, Gholamreza (2005), *The First Majlis Talks: 1906-1911, Iran's Political Development in the Quagmire of International Politics*. Tehran: Mazyar Publication. [In Persian]
- Moore, Barrington (1990), *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Translated by Hossein Bashiriyeh, Tehran: center of Nashr-e Daneshgahi Publication. [In Persian]
- Naghizadeh, Ahmad (2000), *Reza Shah's state and the Nomadic Tribes System*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center Publication. [In Persian]
- Najafzadeh, Mehdi (2018), *The Displacement of Two Revolutions: Turning of religion in Iranian society*, Tehran: teesa Publication. [In Persian]
- O'Donnell G., Schmitter P (1986), *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, London: Johns Hopkins University Press.
- Ostovar, Majid (2017), Transition to Democracy in Iran with Emphasis on the Role of Ruling Elites, *State Studies Journal*, 3(11). [In Persian]
- Rahbari, Mehdi (2009), The Constitutional Revolution and the Confrontation of Iranians with the Face of Modernity (Research on the Formation of the First Intellectual and Political Currents in Iran), *Political Quarterly, Journal of the Faculty of Law and Political Science University of Tehran*, 9. [In Persian]
- Rahimi, Alireza (2017), *Democracy and National Security in Iran (1906-2013)*, Tehran: Sociologists Publications. [In Persian]
- Ra'isnia, Rahim (1998), *The Last Bastion of Freedom: A Collection of Mir-Jafar Pishavari's Articles in the Newspaper Haghghat, the Organ of the Iranian Workers' Union 1921-1922*, Tehran: Shirazeh Publishing and Research Institute. [In Persian]
- Randall G. Holcombe (2020), Daron Acemoglu and James A. Robinson: the narrow corridor: States, societies, and the Fate of Liberty, *Public Choice*, 184(3), 463-466.
- Razaghi, Sohrab (1996), The Components of our Political Culture: Critique and Opinion, *Journal of Iranian Studies*, 2(7-8). [In Persian]
- Rostow, Walt. (2009), *The Stages of Economic Growth*, Translated by Mehdi Taghavi and Sholeh Bagheri, Tehran: Islamic Azad University Publications. [In Persian]
- Saei, Ahmad and Akbarzadeh, Faridoun (2009), The Theoretical Examination of the Role of the New Middle Class in the Transition to Democracy in the National Oil Movement, *Private and Criminal Law Research*, 1. [In Persian]
- Saeidi Nejad, Hamidreza and Veisi, Zeinab (2011), The Discourse of Constitutionalism and its Impact on Iran's Foreign Relations (1906-1920),

- Encyclopedia of Law and Politics*, 15. [In Persian]
- Salehi, Nasrollah (2008), *The Thought of Renewal and Progress in the Crisis Era (1909-1920)*, Tehran: Tahuri. [In Persian]
- Samii, Mohammad (2018), *The Power Struggle in Iran: Why and How Did the Clergy Win? 2nd edition*, Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Sarhadi Ghahari, Reza, Najafzadeh, Mehdi, Athari, Seyed Hossein and Manshadi, Morteza (2019), In the Mirror of the West and Crossing the Infinite: Examining the First Iranian Legislators Confrontation with the Western other in the First Majles-e Showrā-ye Mellī of the Constitutional Era, *Political Science Journal*, 15(57), 147-184. [In Persian]
- Sayami, Zahra (2003), *Why Didn't We Industrialize? (A Historical Study of the Obstacles to Industrial Development in Iran)*, Tehran: Amir Kabir Publication. [In Persian]
- Shokat, Hamid (2007), *In the Arrow's Shadow: The Political Life of Qavam al-Saltanah*, 2th edition, Tehran: Akhtran Publication. [In Persian]
- Shuster, Morgan (2010), *The Strangling of Persia*, Translated by Hasan Afshar, 3th Edition. Tehran: Mahi Publication. [In Persian]
- Sung-Yoon, Lee (2002), *Political Culture and Political Development: A Comparative Study of Iran and South Korea*, Tehran: greenhouse Publication. [In Persian]
- Tankaboni, Hamid (2010), An Analysis of the Relationship Between Production Relations, Ownership Types in Iran, and Its Effects on Qajar Despotism, *Comparative Economics*, 1(1). 23-41. [In Persian]
- Turabi, Soheila (1993), The Demands of Merchants and the Constitutional Response, *Political-Economic Journal*, 67-68, 70-77. [In Persian]
- Yazdani, Sohrab (2022), *Villagers and Constitutionalism in Iran*, Tehran: Mahi Publication. [In Persian]
- Zargarinejad, Gholamhossein (1995), *Constitutional Treatises*, Tehran: Kavir Publication. [In Persian]
- Zargarinejad, Gholamhossein (2020), *Qajar Political Treatises*, Vol 4, 2nd Edition, Tehran: Negarestan-e Andisheh Publication. [In Persian]
- Zonis, marvin (1971), *Political elite of Iran*, Princeton university press.
- Zurn, Christopher F (2002), Deliberative democracy and constitutional review, *Law and Philosophy*, 21(4/5), 467-542.

تحلیل نسبت قدرت دولت و جامعه با گذار به دموکراسی؛ مطالعه موردی جنبش مشروطیت

* رضا سرحدی^۱ مهدی نجف‌زاده^۲

۱. پژوهشگر پسادکترای گروه علوم سیاسی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۲. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/details/E003A293B4968709/9%

 20.1001.1.1735790.1402.18.2.2.1

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۸
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۲/۰۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۰۱

نظریه‌های گذار به دموکراسی در دهه‌های گذشته، توسعه سیاسی و اقتصادی را حرکتی می‌دانند که با روشنگری آغاز شده و سرانجام، ناگزیر به پیشرفت و آزادی خواهد انجامید؛ اما نظریه‌های جدید و به‌ویژه سنت توسعه‌پژوهی دارون عجم‌اوغلو و جیمز ای. رایبنسون با تأکید بر سیاست، اقتصاد، و تاریخ نشان داده‌اند که در گذار به دموکراسی، امر جبری وجود ندارد، بلکه تعادلی بی‌ثبات است که باید پیوسته از آن حفاظت شود. پرسش پژوهش حاضر این است که «رابطه قدرت دولت و جامعه در دوره مشروطه چگونه بوده است و نسبت آن با گذار به دموکراسی چیست؟» پاسخ موقت به این پرسش این است که «جنبش مشروطه، باعث کاهش قدرت شاه و فراهم شدن مقدمات پیشرفت جامعه و نهادهای میانی، به‌عنوان یکی از پایه‌های گذار به دموکراسی، شد؛ اما، تحت انقیاد قفس هنجارها و تضعیف ظرفیت دولت به‌عنوان پایه دیگر گذار به دموکراسی، قدرتمند شدن هم‌زمان جامعه و دولت و برآمدن لویاتان مقید به‌عنوان نقطه بهینه گذار به دموکراسی رخ نداد و ایران از دالان آزادی به بیرون پرتاب شد». روش این پژوهش، جامعه‌شناسی تاریخی-تبیینی است و داده‌های آن از طریق مطالعات اسنادی، گردآوری، و در چارچوب نظریه عجم‌اوغلو و رایبنسون، بررسی و تحلیل شده‌اند.

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

مشروطیت، گذار به دموکراسی، ظرفیت دولت، ظرفیت جامعه، قفس هنجارها

* نویسنده مسئول:

رضا سرحدی

پست الکترونیک: reza.sarhaddighahri@mail.um.ac.ir

مقدمه^۱

ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی و تجربه رویدادهای پرشمار تاریخی، ناپیوستگی‌های سیاسی و اجتماعی زیادی دارد که سبب شده‌اند، درک ساختار سیاسی معاصرش، نیازمند درک تاریخ اخیر آن باشد. این پژوهش تلاش کرده است، برشی از تحولات سیاسی و اجتماعی ایران را به‌عنوان نقطه آغاز فرایند گذار به دموکراسی، در نظر گرفته و ارتباط نسبت قدرت دولت و جامعه با گذار به دموکراسی را بررسی کند. این نقطه آغاز، جنبش مشروطیت، به‌عنوان دستاورد تلاش‌های جامعه ایران برای رهایی از استبداد و برقراری حکومت قانون است که با امضای فرمان مشروطیت توسط مظفردالدین‌شاه در مرداد ۱۲۸۵ و تأسیس مجلس شورای ملی به‌ثمر نشست.

ورود ایران به دالان دموکراسی و سرانجام، خروج زودهنگام آن از این دالان، فرایندی است که نیازمند بازنگری است؛ زیرا، پژوهش‌های انجام‌شده تاکنون به ظرفیت حکومت و جامعه و هم‌سنگی قدرت آن‌ها برای تأمین ثبات دموکراسی، توجه نداشته‌اند. فرایند گذار به دموکراسی در مشروطیت به این سبب برجسته است که تا سده نوزدهم، یعنی زمان رویارویی پیوسته و دامنه‌دار ایران با غرب مدرن، جامعه، وجود نظام استبدادی را امری طبیعی و گریزناپذیر تصور می‌کرد. استبداد برای نخبگان ایرانی، به «مسئله» تبدیل نشده بود و اساساً موضوع تغییر الگوی حکومت‌داری مطرح نبود. به لحاظ نظری، آنچه در مشروطیت ایران باید رخ می‌داد، دربردارنده سه مرحله بود. در مرحله نخست، باید رژیم اقتدارگرا شکست می‌خورد. گذار دموکراتیک، دومین مرحله بود؛ و سرانجام، باید تثبیت دموکراتیک رخ می‌داد.

برای کامیابی در سه مرحله پیش‌گفته، توانایی حکومت در اجرای قوانین، حل و فصل درگیری‌ها، تنظیم فعالیت‌های اقتصادی، و مالیات‌ستانی و تأمین زیرساخت‌ها، اهمیت فراوانی دارد و به‌طور هم‌زمان، افزایش ظرفیت جامعه و توانایی آن در به‌بند کشیدن لویاتان نیز بسیار مهم است؛ بنابراین، در پژوهش حاضر این مسئله را واکاوی کرده‌ایم که در فرایند به‌ثمر نشستن جنبش مشروطیت، ظرفیت دولت و نحوه سازمان‌دهی نهادها و دستگاه‌های اداری در چه وضعیتی بود. دیوان‌سالاران برای اجرای برنامه‌های دولت، از چه ابزار و انگیزه‌هایی به‌منظور انجام مأموریتشان برخوردار بودند و ظرفیت جامعه در چه وضعیتی قرار داشته است؟». هدف

۱. این اثر تحت حمایت مادی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (insf) برگرفته شده از طرح شماره «۴۰۰۴۶۰۱» انجام شده است.

پژوهش حاضر، تحلیل پویای تاریخی گذار به دموکراسی در مشروطیت و سپس، ایجاد گسست در آن و سرانجام، خروج ایران از دالان آزادی است. در این بررسی، الگویی از گسست دموکراسی ارائه خواهد شد که به نوعی، تدوین الگوی جدیدی از متغیرهای مؤثر بر تحکیم یا گسست دموکراسی در ایران خواهد بود.

۱. پیشینه پژوهش

فرایند گذار به دموکراسی از چشم‌اندازهای نظری گوناگونی بررسی شده است. سیمور مارتین لیپست و والت روستو^۱ با تأکید بر شاخص‌های اقتصادی و صنعتی، به‌عنوان متغیر میانجی گذار به دموکراسی، پیشگام نظریه‌پردازی در این باره بوده‌اند (لیپست، ۱۴۰۰؛ روستو، ۱۳۸۸). برینگتون مور^۲ بر نقش طبقات، به‌ویژه طبقه بورژوا، در روند دموکراسی تأکید کرده (مور، ۱۳۶۹) و دانیل لرنر^۳، گذار به دموکراسی را با صنعتی‌شدن، پدید آمدن شخصیت مدرن، و ظهور نهادهای جدیدی مانند پارلمان پیوند می‌زند (لرنر، ۱۳۸۳). نسل بعدی نظریه‌پردازان از جمله گیلر مو اودانل و فیلیپ اشمیتز^۴، از نقش نخبگان در گذار به دموکراسی دفاع کرده‌اند (اودانل و اشمیتز، ۱۹۸۶). ساموئل هانتینگتون^۵ با کنار هم قرار دادن ساختار و نخبگان، موفق به تلفیق عاملیت و ساختار برای تحقق گذار به دموکراسی شد (هانتینگتون، ۱۳۷۰). عجم اوغلو و رابینسون^۶ با ادبیات جدید، پاسخی نوین به این پرسش بنیادین داده‌اند که «جوامع چگونه دموکراتیک می‌شوند؟» آنان در کتاب «ریشه‌های اقتصادی دیکتاتوری و دموکراسی»، نقش نهادها را در دموکراسی‌سازی و تحکیم آن بررسی کرده‌اند. این مسیر با کتاب «چرا کشورها شکست می‌خورند» و «راه باریک آزادی» و بررسی نقش دولت و جامعه در تحقق گذار به دموکراسی، تکمیل شد.

پژوهش‌های مرتبط با گذار به دموکراسی در ایران، در مرحله ابتدایی بوده و بخش عمده آن‌ها رویکردی دولت‌محور یا جامعه‌محور دارند. مقدمات این پژوهش‌ها به‌گونه‌ای

1. Seymour Martin Lipset and Walt Rostow
2. Barrington Moore
3. Daniel Lerner
4. Guillermo O' Donnell and Philippe C. Schmitter
5. Samuel P. Huntington
6. Daron Acemoglu and James A. Robinson

سامان یافته‌اند تا نقش «دولت» یا «جامعه» را در تحقق گذار به دموکراسی نتیجه‌گیری کنند. حسین بشیریه در مقاله «موانع گذار به دموکراسی در ایران» از مجموعه مقالات «کتاب گذار به دموکراسی» (۱۳۸۴) رابطه میان گذار ایران به دموکراسی و بحران دولت‌سازی و ساختارهای قدرت دولتی را به بحث می‌گذارد. مجید استوار در مقاله «گذار به دموکراسی در ایران با تأکید بر نقش نخبگان حاکم» (۱۳۹۶) نقش نخبگان را در گذار به دموکراسی برجسته کرده است. احمد ساعی و فریدون اکبرزاده در مقاله «بررسی تئوریک نقش طبقه متوسط جدید در تحقق گذار به دموکراسی در جنبش ملی نفت» (۱۳۸۸) بر نقش طبقه متوسط جدید در تحقق گذار به دموکراسی اصرار داشته‌اند. محمد فاضلی در کتاب «بنیان‌های ساختاری تحکیم دموکراسی: تجربه دموکراسی در ایران، ترکیه، و کره جنوبی» (۱۳۸۹) گذار به دموکراسی را تابع شرایط ساختاری و نه فرهنگ سیاسی می‌داند. پیشینه پژوهش نشان‌دهنده متمرکز شدن اندیشمندان ایرانی بر افزایش ظرفیت دولت یا جامعه برای گذار به دموکراسی است. این در حالی است که تنظیم‌گری قدرت دولت و جامعه در تحقق گذار به دموکراسی نادیده انگاشته شده است.

۲. چارچوب نظری پژوهش

دموکراسی^۱ به عنوان ارزشی اجتماعی و شکلی از سازمان سیاسی، در دنیای باستان ریشه دارد. انتقاد از استبداد و طرفداری از حقوق طبیعی و برابری اجتماعی، نقش مهمی در تقویت جریان اندیشه‌ای دموکراتیک در دنیای مدرن داشت. ایده‌های دموکراتیک در اواخر سده هجدهم با انقلاب فرانسه برجسته‌تر شد. تبدیل دموکراسی به شکل عام سازمان سیاسی و سرنوشت جوامع مدرن، تحول جدیدتری است که در دوره پس از جنگ جهانی دوم و حتی در سال‌های بعدتر، برجستگی یافت (لوییس، ۱۳۸۸، ۲۶-۲۵). مراد از دموکراسی در این تحلیل‌ها، نه لزوماً نوعی نظام آرمانی به مفهوم حداکثری آن به عنوان شیوه زندگی دموکراتیک در همه حوزه‌ها، بلکه به معنای حداقلی است که در آن اقتدار سیاسی از طریق رقابت و مشارکت در انتخابات به واسطه احزاب سیاسی و از رأی اکثریت جامعه

1. Democracy

نشنت می‌گیرد (خلیلی، ۱۳۹۹، ۱۰۰-۹۵).

یکی از نظریه‌هایی که توانسته است کاستی‌های نظریه‌های پیشین گذار به دموکراسی و تحکیم آن را جبران کند، اندیشهٔ عجم اوغلو و رابینسون دربارهٔ تحقق آزادی است. آنان دموکراسی را در داشتن آزادی معنا می‌کنند و بر مبنای تعریف جان لاک^۱ از آزادی، بر این نظرند که افراد، هنگامی آزادند که اختیار کامل نظم‌دهی به کنش‌هایشان را داشته باشند. جان و مال خود را هرگونه که مناسب می‌دانند، بدون اجازه یا وابستگی به ارادهٔ هر شخص دیگری، به خدمت بگیرند. برای ظهور و شکوفایی آزادی، حکومت و جامعه هر دو باید قوی باشند؛ دولت، برای مهار خشونت، اجرای قوانین، و ارائهٔ خدمات عمومی، و جامعه، برای مهار حکومت و فرادستان و حفاظت از حقوق همهٔ افراد در مقابل همهٔ تهدیدات. برآیند توازن قدرت دولت و جامعه، گذار به دموکراسی است. دولت و جامعه در دالانی باریک، شانه‌به‌شانه هم مسابقه می‌دهند تا توازن بین آن‌ها حفظ شود؛ مسابقه‌ای با حاصل جمع بُرد که از آن با عنوان «اثر ملکهٔ سرخ»^۲ (باقی ماندن در موقعیت رقابتی) یاد می‌شود. در این دالان، اگر یکی بر دیگری پیشی بگیرد، اثر ملکهٔ سرخ، مهارگسیخته می‌شود که نتیجهٔ آن، نابودی جامعه یا فروپاشی دولت است. در این حالت، اثر ملکهٔ سرخ، حاصل جمع صفر می‌شود (عجم اوغلو و رابینسون، ۱۳۹۹، ۴۷-۷). بحث، تنها بر سر اعتماد و همکاری نیست، بلکه لازم است که حکومت و جامعه، هر دو با هم بدون هیچ‌کدام دست بالا را نداشته باشد. اگر جامعه به حدکافی سریع ندود و خود را با قدرت روبه‌رشد حکومت همراه نکند، آزادی و دموکراسی می‌توانند به استبداد تنزل یابند. به رقابت جامعه نیاز داریم تا بر لویاتان نظارت داشته باشد و لویاتان، هر اندازه قدرتمندتر و پرظرفیت‌تر شده باشد، جامعه هم باید قدرتمندتر و هوشیارتر شود (عجم اوغلو و رابینسون، ۱۳۹۹، ۶۵-۶۴). گذار به دموکراسی و دستیابی به آزادی را باید فرایندی چندوجهی دانست که با مهندسی و بدون مشارکت جامعه نمی‌توان بر جامعه اعمال و تحمیل کرد. نفوذ جامعهٔ مدنی در دوران گذار و پس از روی کار آمدن یک رژیم جدید، توسط جنبش‌های اجتماعی و سازمان‌های نهادینه‌شده‌ای اعمال می‌شود که منافع اجتماعی را بیان می‌کنند (فیشمن، ۲۰۱۷). در بیرون از دالان، آزادی به سبب فقدان

1. John Locke

2. The Red Queen

لویاتان یا استبداد ناشی از آن، آسیب می‌بیند؛ بنابراین، آزادی در چارچوب حضور لویاتان ممکن می‌شود و تا اندازه‌ی زیادی به پیدایش حکومت‌ها و نهادهای آن بستگی دارد، اما درعین حال، زندگی زیر یوغ حکومت می‌تواند ناگوار، بی‌رحمانه، و کوتاه باشد؛ به این ترتیب و برخلاف نظر توماس هابز^۱، لویاتان، چهره‌ی یگانه‌ای ندارد، بلکه چندچهره است و نسبت قدرت دولت و جامعه، رقم‌زننده‌ی چهار نوع لویاتان است (عجم‌اوغلو و رابینسون، ۱۳۹۹، ۴۷-۷).

۱) لویاتان مستبد: در این نوع لویاتان، اثر ملکه سرخ، مهارگسیخته می‌شود و دولت بر جامعه پیشی گرفته و بر فراز آن قرار می‌گیرد. این نوع لویاتان، دارای بوروکراسی نیرومندی است اما هیچ ابزاری در اختیار افراد جامعه نمی‌گذارد تا رأی و نقشی در نحوه استفاده از قدرت و ظرفیت لویاتان داشته باشند. لویاتان از سوی جامعه مقید نشده و در برابر آن، پاسخگو نیست. جامعه به حدکافی سریع نمی‌دود و نمی‌تواند خود را با قدرت روبه‌رشد حکومت همراه کند؛ زیرا، دولت، بسیار قوی است و جامعه، ضعیف نگه داشته شده است. در این نوع لویاتان، آزادی ناکام می‌ماند و نهادهای اقتصادی استثماری، انگیزه‌های لازم برای پس انداز، سرمایه‌گذاری، و نوآوری را در مردم به وجود نمی‌آورند (عجم‌اوغلو و رابینسون، ۱۳۹۹، ۴۹۹-۴۹۲). کشورهای دارای لویاتان مستبد می‌توانند با تقویت جوامع خود (تقویت شیوه‌های جدید نظارت و انقیاد قدرت حکومت) راحت‌تر از لویاتان‌های دیگر وارد دالان شوند (عجم‌اوغلو و رابینسون، ۱۳۹۹، ۵۳۱).

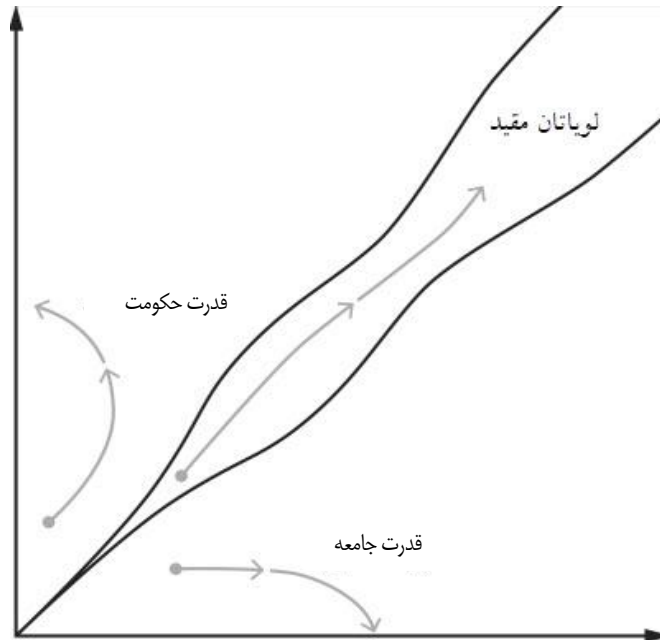
۲) لویاتان غایب: در این نوع لویاتان، جامعه، مانع پیدایش نهادهای حکومتی متمرکز و توانا می‌شود. ویژگی مشترک لویاتان‌های غایب، جامعه‌ای است که برضد خود تقسیم شده است. دولت به لحاظ ساختاری و طراحی ضعیف است. حکومت و فرادستان در مقایسه با هنجارهای جامعه علیه شکل‌گیری هرگونه سلسله‌مراتب سیاسی، بیش از اندازه ضعیف هستند (هولکامب، ۲۰۲۰، ۲). در اینجا نوعی ترس از شیب لغزنده وجود دارد؛ به این معنا که هرگاه ممکن باشد، جامعه خواهد کوشید قدرت فرادستان را فلج و زیر پای سلسله‌مراتب سیاسی را خالی کند (عجم‌اوغلو و رابینسون، ۱۳۹۹، ۴۳)؛ در نتیجه، قدرت نه در دولت، بلکه بیشتر در طوایف، مستقر و پنهان است.

1. Thomas Hobbes

۳) لویاتان مقید: این نوع لویاتان از ظرفیت به‌زنجیر کشیدن سرکشان در سطحی گسترده برخوردار است و قادر است انواع درگیری‌ها را به‌گونه‌ای عادلانه، پایان دهد؛ مجموعه قوانین پیچیده را به‌اجرا می‌گذارد و خدمات عمومی درخواست‌شده را برای استفاده شهروندانش ارائه می‌دهد (عجم‌اوغلو و رایبسنون، ۱۳۹۹، ۴۶). این، همان لویاتانی است که فرصت‌های اقتصادی را فراهم کرده و مانع سلطه می‌شود (ابرو و گومز، ۲۰۲۱، ۲۱-۱۹). لویاتان مقید، با درهم شکستن قفس‌های گوناگون (قفس‌هایی که به‌صورت خفقان‌آوری رفتارهای جامعه را تنظیم می‌کنند)، به ترویج آزادی می‌پردازد. این نوع لویاتان در کنار جامعه می‌ایستد و اثر ملکه سرخ (رقابت بین حکومت و جامعه) سبب بازآرایی ماهیت نهادها می‌شود و لویاتان را در مقابل شهروندان، پاسخگو می‌کند. تنها با وجود این نوع لویاتان است که دموکراسی، تکامل می‌یابد (عجم‌اوغلو و رایبسنون، ۱۳۹۹، ۴۰۶-۴۰۱).

۴) لویاتان کاغذی: این نوع لویاتان در میانه دو نوع لویاتان مستبد و غایب قرار دارد که در آن، دولت و جامعه ضعیف هستند. لویاتان کاغذی، با وجود قدرت اجتماعی اندک و توان حکومتی ناچیز، همچنان استبدادی است. این نوع لویاتان از جامعه ضعیف، توش و توان می‌گیرد (سنتنو و فرارو، ۲۰۱۳). برخی از شاخص‌های لویاتان مستبد از جمله غیرقابل حساب‌کش بودن و تحت نظارت جامعه قرار نداشتن، با کاستی‌های لویاتان غایب، در لویاتان کاغذی دیده می‌شود. این نوع لویاتان، توانایی حل اختلاف‌ها، اعمال قانون، و تأمین خدمات عمومی را ندارد، بلکه ضعیف است و جامعه را نیز ضعیف می‌کند (عجم‌اوغلو و رایبسنون، ۱۳۹۹، ۱۰۴-۵۵). جوامعی که لویاتان کاغذی دارند، با ظرفیت بسیار کمتر حکومت و بدون هیچ شیوه نهادینه‌ای از اعمال قدرت توسط جامعه، مأموریتی سخت‌تر دارند. آن‌ها با افزایش جداگانه قدرت، چه در حکومت و چه در جامعه، نمی‌توانند وارد دالان شوند؛ زیرا، هیچ دالانی در نزدیکی نیست؛ بلکه باید به‌گونه‌ای هم‌زمان، ظرفیت‌های حکومت و جامعه را بالا ببرند. یکی از شیوه‌های انجام این کار، استفاده از تأثیر بسیج است؛ با اجازه دادن به جامعه برای آنکه در واکنش به رشد ظرفیت حکومت، قوی‌تر شود، و برعکس (عجم‌اوغلو و رایبسنون، ۱۳۹۹، ۵۳۳-۵۳۲).

نمودار شماره (۱). تکامل لویاتان‌های مستبد، مقید، و غایب

۳. قفس هنجارها

هنجارهای اجتماعی بر هر جنبه‌ای از زندگی جامعه تأثیر می‌گذارند و می‌توانند مانع یا پشتیبان توسعه اقتصادی، سیاسی، و اجتماعی باشند. آنچه برای اندیشمندان حوزه توسعه اهمیت ویژه‌ای دارد، راه‌هایی است که از طریق آن‌ها می‌توان هنجارهای اجتماعی را دست‌کم در برخی شرایط، تغییر داد (بیکیری، ۲۰۰۶). دموکراسی باثبات در یک کشور، زمانی بهبود می‌یابد که شهروندان و رهبران آن به شدت از عقاید، ارزش‌ها، و رویه‌های دموکراتیک طرفداری کنند (اینگلهارت و ولزل، ۲۰۰۳). عجم‌اوغلو و رابینسون، هنجارهای اجتماعی مانع دموکراسی را در چارچوب «قفس هنجارها» تحلیل می‌کنند. به نظر آنان، زمانی که سنت‌ها و رسوم، ریشه می‌دوانند، بسیاری از جنبه‌های زندگی افراد را تنظیم می‌کنند. این هنجارها به تدریج به هزینه افراد جامعه، به سود کسانی عمل خواهند کرد که نفوذشان، اندکی بیشتر است. حتی هنجارهایی را که در طول قرون تکامل یافته‌اند، افراد قدرتمندتر تفسیر و اجرا می‌کنند. هنجارهایی که تکامل یافته‌اند تا کردارها را هماهنگ و درگیری‌ها را حل و فصل کنند و درک مشترکی از عدالت به وجود آورند، قفسی می‌آفرینند که به تحمیل نوع متفاوتی از سلطه بر

مردم می‌انجامد. این قفس در جوامع بی‌دولت، تنگ‌تر و خفقان‌آورتر می‌شود. تحقق‌گذار به دموکراسی و استقرار در دالان آزادی، نیازمند سست شدن و درهم شکستن قفس هنجارها است (عجم‌اوغلو و رایبسون، ۱۳۹۹، ۴۷-۷).

۴. راه باریک‌گذار به دموکراسی؛ همسازی دولت و جامعه

گذار به دموکراسی، تا حد زیادی به نوع مناسبات و مسابقت اثر ملکه سرخ بین دولت و جامعه بستگی دارد که با گذار از لویاتان مستبد، غایب، و کاغذی به نوع مقید به دست می‌آید. عجم‌اوغلو و رایبسون، افزون بر نقش عوامل و فرایندهای داخلی، به‌ویژه ائتلاف بین فرادستان و جامعه برای گذار به لویاتان مقید، بر تأثیر عوامل خارجی (فشار دولت‌های خارجی و نظام بین‌الملل) مانند سازمان‌ها و نهادهای حقوق بشری و عفو بین‌الملل نیز تأکید کرده‌اند (عجم‌اوغلو و رایبسون، ۱۳۹۹، ۵۳۳-۵۳۱). اینک باید پذیرفت که استبداد از دل ناتوانی جامعه برای اعمال نفوذ بر سیاست و اقدامات حکومت زاده می‌شود. برای واکنش‌پذیر و مقید کردن لویاتان، نمی‌توان تنها به قانون اساسی بسنده کرد؛ بلکه لازم است که جامعه بسیج شود و فعالانه در امور سیاسی حضور یابد (زرن، ۲۰۰۲، ۴۷۵-۴۷۴)؛ بنابراین، تحقق‌گذار به دموکراسی به‌عنوان شاخص اصلی و نهایی توسعه متوازن و پایدار، تنها با حضور لویاتان مقید امکان‌پذیر است که در آن:

۱. حکومت، قوی بوده و از ظرفیت بالایی برای اجرای قوانین، حل و فصل عادلانه درگیری‌ها، و ارائه خدمات عمومی برخوردار باشد؛
۲. جامعه، قوی، چالش‌گر، و هوشیار باشد و با امکانات و فرصت‌های در اختیار خود، دولت را پاسخ‌گو کند؛
۳. قفس هنجارها، سست یا درهم‌شکسته شود.

جدول شماره (۱). ظهور لویاتان‌ها در تعامل نهاد رسمی و غیررسمی

جامعه: نهادهای غیررسمی			دولت: نهادهای رسمی
قوی	ضعیف		
لویاتان مقید	لویاتان مستبد	قوی	
لویاتان غایب	لویاتان کاغذی	ضعیف	

۵. روش پژوهش

درک شرایط گذار به دموکراسی در ایران، نیازمند مطالعه تحولات سیاسی و اجتماعی آن است؛ از این‌رو، پژوهش حاضر به روش جامعه‌شناسی تاریخی سامان یافته است و از مفروضات

محوری هر دو رشته بهره می‌گیرد: تمایل به فهم و تفسیر گذشته از سمت رشته تاریخ، و توانایی ساختن متغیرها، آزمون فرضیه‌ها، و اعطای معنای گسترده‌تر به دیدگاه‌های جداگانه از سوی رشته جامعه‌شناسی (مکریلد و تیلور، ۲۰۰۴، ۵۴). بررسی پدیده‌های سیاسی و اجتماعی به روش جامعه‌شناسی تاریخی به معنای پافشاری بر این نکته خواهد بود که نگاه خطی و تک‌عاملی به موضوع گذار به دموکراسی، ناصواب است. در مقابل این نگاه، شرایط متفاوت کنشگران و میدان سیاسی ایران، نیازمند بررسی تاریخی - جامعه‌شناختی است؛ به این معنا که نظریه دموکراسی‌سازی با موقعیت تاریخی خاص یک جامعه و واقعیت تحولات سیاسی-اجتماعی اش آمیخته شده و به عنوان نقشه راه پدیدار می‌شود. این کار به شیوه ردیابی فرایند (تبیین تاریخی) امکان‌پذیر خواهد بود.

ردیابی فرایند در جامعه‌شناسی تاریخی نیازمند تحلیل نظام‌های علی است که از راه تجزیه و تحلیل فرایند پیونددهنده علت به معلول، امکان‌پذیر است. ردیابی فرایند به پژوهشگر کمک می‌کند تا سازوکارهای معینی را بررسی کند که از طریق آن‌ها یک متغیر مستقل به یک متغیر وابسته پیوند می‌خورد. باز کردن جعبه سیاه و بررسی سازوکار علی در پژوهش‌های تاریخ اجتماعی و جامعه‌شناسی تاریخی، سه کاربرد بنیادین دارد؛ نخست، علل میانجی را برای پژوهشگر آشکار می‌کند؛ دوم، جهت رابطه بین پدیده‌ها را مشخص می‌کند که کدام یک از آن‌ها علت و کدام یک، معلول است؛ و سرانجام، سازوکار علی نشان می‌دهد که آیا رابطه مفروض، یک رابطه علی است یا یک رابطه کاذب (کافی، ۱۳۹۳، ۱۵۵-۱۵۳). ردیابی فرایند، افزون بر اینکه سازوکار علی را نشان می‌دهد، می‌تواند برای آزمون فرضیه‌ها نیز به کار گرفته شود. فرضیه پژوهش حاضر به شیوه ردیابی فرایند، آزمون می‌شود که در آن تبیین تاریخی برای نشان دادن مطابقت پیش‌بینی‌های نظری با واقعیت تجربی ایران انجام خواهد شد.

۶. لویاتان کاغذی و تکاپو برای گذار از آن

جدی‌ترین پرسش درباره حکمرانی قاجارها این است که آیا آنان دولت بودند و اگر نبودند، چگونه حکمرانی می‌کردند. جایگزین پاسخ مستقیم به چنین پرسشی، اندیشیدن به نوع لویاتان قاجارها، به عنوان روش جدید بررسی حکمرانی آنان است. پاسخ از دریچه چارچوب مفهومی‌ای که در این پژوهش به کار رفته است، لویاتان کاغذی است. حکومت قاجار از ضعف و بی‌سازمانی جامعه، توش و توان می‌گرفت و بر آن مبتنی بود. در چنین شرایطی، لویاتان

قاجار، غیرقابل حساب کشی بود و تحت نظارت جامعه قرار نداشت؛ قادر به حل درگیری‌ها، اعمال قانون، یا تأمین خدمات عمومی نبود؛ مدیریت و کوچ دادن اجباری ایلات و تقویت برخی و تضعیف برخی دیگر برای برقراری موازنه قدرت و سرانجام، بخشیدن زمین و پول به منظور ساکن کردن ایلات و کاستن از توان رزمی آن‌ها، از جمله سیاست‌های لویاتان قاجار بود (لمبتون، ۱۳۶۲، ۲۶۹-۲۶۸). این لویاتان، سرکوبگر بود، بدون اینکه قدرتمند باشد؛ خود، ضعیف بود و جامعه را نیز ضعیف می‌کرد. لویاتان قاجار، ظاهر حکومت را داشت و قادر بود در برخی قلمروهای محدود و شهرهای عمده، مقداری قدرت اعمال کند. ظرفیت آن پوشالی و در بسیاری از قلمروها، نامنسجم و بی‌سازمان بود، و زمانی که به نواحی دوردست کشور تحت حاکمیتش می‌رفت، توان آن برای غلبه بر قدرت محلی‌ها، غایب بود (مارتین، ۱۳۹۸، ۴۳-۴۲).

در جامعه قاجار که به لویاتان کاغذی منزل دادند، این‌گونه نبود که اراده معطوف به قدرت وجود نداشته باشد، بلکه خطرات پیگیری این اراده برای رهبران سیاسی و فرادستان، بیش از اندازه چشمگیر بود. باید توجه داشت که اعمال سیطره سیاسی بیشتر، تشویق دیگران به پیروی از فرمان‌ها است تا سرکوب عریان. فقدان ظرفیت حکومت، ابزار نیرومندی در اختیار رهبران قرار می‌داد. حکومت قاجار به جای تأمین خدمات عمومی و قانون‌گرایی، از پاداش دادن برای کسب اطاعت بهره می‌برد (تنکابنی، ۱۳۸۹، ۲۸). دادن مقام به حامیان، یا کسانی که می‌خواستند به پشتیبان خود تبدیل کنند، به راستی وسیله ارزشمندی بود؛ به‌عنوان نمونه، دولت هر ساله در نوروز، حق جمع‌آوری عوارض گمرکی ناحیه خاصی را به برنده مزایده، که بیشتر از اعیان ثروتمند بود، می‌فروخت و او را وزیر گمرک می‌نامید، اما هیچ‌گاه عضو کابینه نمی‌شد (فلور، ۱۳۶۶، ۱۹۱). مردم عهد قاجار، صاحب حقوق به‌شمار نمی‌آمدند، بلکه منتظران حکومتی بودند که شاید به آن‌ها رسیدگی کند. خان‌خانان در «رساله در اصلاح امور»، در روزهای پس از ترور ناصرالدین شاه و دورانی که انتقاد از حکومت و فکر ترقی‌پروری همچنان قوت می‌گرفت، می‌نویسد:

کار ملک، بی‌نهایت بی‌سامان است و حال خلق، به‌غایت پریشان؛ دست تعدی عمال، دراز است و دستگاه دادرسی ناساز؛ هرکس هرچه‌اش از دست آید، کند و هرچه‌اش از زبان درآید، گوید. نه آمر را جز رأی خویش دستوری و نه مأمور را جز نفع خویش منظوری؛ اگر اتفاق را، حکمی با حقیقت وفاق دهد، چندان ناسخ و

منسوخ در میان آید، که عارض از عرض و حاکم از حکم، پشیمان شوند، لیکن به تأییدات خدا و تأکیدات خداوند، امیدواری هست که بازار هرج و مرج کاسد و کار تعدی و تخطی، فاسد شود و رونقی در مهم امور آید و رمقی در تن جمهور و به آرای صائب و عزم ثابت خدایگان اعظم ولی التعم ایدالله جیشه و ابدالله عیشه، بعید نیست و امید است (زرگری نژاد، ۱۳۹۸، ج ۴، ۲۷۴-۲۷۳).

شاید در نگاه نخست، چنین به نظر برسد که شکست لویاتان کاغذی قاجار در ظرفیت‌سازی، شالوده‌ای برای نوعی آزادی است، اما مصیبت‌های عمده‌ای بر فرمان‌بران لویاتان کاغذی، آوار شد. لویاتان قاجار، استبدادی بود و نهاده‌ناچیزی از مردم دریافت می‌کرد و به عدم پاسخ‌گویی در مقابل آنان ادامه می‌داد. در نواحی زیادی از ایران، مناسبات میان مردم و مقامات گوناگون محلی را باید با پیش‌زمینه‌ی یک دولت ورشکسته فهمید که می‌کوشید تا حد امکان از مردمی خشمگین و ناراضی، مالیات بگیرد؛ به‌عنوان نمونه، در فارس انتظار می‌رفت که بخش مکفی از عواید حکومتی تأمین شود، اما شواهدی وجود ندارد که نشان دهد، مبلغی نزدیک به مقدار موردانتظار به‌دست آمده است. منازعه و کشمکش بر سر مالیات، محور بسیاری از اغتشاشات بود. در سال ۱۲۱۹-۱۲۱۸ و ۱۲۲۸، هنگامی که از بیست‌وهفت هزار تومان مالیات موردنظر، تنها شش هزار تومان گردآوری شد، ناآرامی‌هایی بروز کرد (مارتین، ۱۳۹۴، ۹۷). چیزی به‌نام قدرت بی‌چون‌وچرا را نمی‌توان برای شاه متصور شد، بلکه مجمع‌الجزایری از قدرت‌های محلی را باید تصور کرد که شاه به‌گونه‌ای نمادین در مرکز آن‌ها قرار دارد. شخصیتی اخلاقی که با اقتدار اخلاقی به زینت‌فره ایزدی و نظام‌های مشروعیت‌بخش دیگر، منشأ قدرتش در آسمان‌ها بازنمایی می‌شود؛ در نتیجه، مسئولیت‌زمینی او به‌معنایی اخلاقی تئوریزه می‌شود. آنچه درباره‌ی شاه خوب/شاه بد تئوریزه می‌شود، مربوط به ویژگی‌های فردی و اخلاقی شاه است که باید الگویی باشد برای رعیت و در بهترین حالت، گماردن افراد عادل بر اداره‌ی رعایا و تبدیل شدن به مرجعی برای رفع ظلم. در این معنا، چنین لویاتانی از اساس، فاقد آن چیزی است که حکومت‌مندی^۱ نامیده می‌شود و در قالب لویاتان کاغذی قرار می‌گیرد (حیدری، ۱۳۹۹، ۶۱). لویاتان کاغذی قاجار، هیچ تلاشی برای خلق آزادی یا کاستن از شدت هنجارهای مغایر با آن از خود نشان نداد؛ بلکه قفس هنجارها را تنگ‌تر کرد و جامعه‌ای متفرق در لکه‌های

1. Governmentality

منزوی از هم آفرید (نقیب‌زاده، ۱۳۷۹، ۱۹). این، همان ویژگی‌ای است که لویاتان کاغذی قاجار می‌پسندید؛ جامعه‌ای چندپاره که بر موضوعات دم‌دستی تمرکز کند (قاضی‌مرادی، ۱۳۹۵، ۳۵۰). اما پرسش جدی، این است که چگونه این جامعه شبکه‌ای کوچک و مستقل می‌توانست درون حکومتی همچون حکومت قاجار عمل کند؛ پاسخ این است که با حضور یک لویاتان کاغذی، به راحتی. حکومت قاجار به گونه‌ای نظام‌مند عادت داشت که به فرمان برداران از خویش پاداش بدهد. فرادستان سیاسی، سمت‌های دیوان‌سالاری را به اعضای نزدیک خانواده خود پیشکش می‌کردند (ابراهیم‌نژاد، ۱۹۹۹). شبکه‌های دادوستد و خویشاوندی و روابط قومی، به حکومتی بسیار غیروبری ترجمه شدند، که در آن، صاحبان قدرت، برای بهره‌گیری از نفوذشان به نفع وابستگان خود، فشار می‌آوردند. به گونه‌ای مشابه، وابستگان، متعهد به حمایت از ولی نعمتشان بودند (فلور، ۱۹۹۲، ۱۲۰-۱۱۸). در چنین قفسی از هنجارها، بقای لویاتان کاغذی، تضمین شده و مانع توانمند شدن جامعه برای عمل جمعی می‌شد و هم‌زمان، رشد ظرفیت حکومت را سرکوب می‌کرد. لویاتان کاغذی قاجار هرچه بیشتر از شبکه بستگی‌های متقابل و پیوندهای قومی بهره می‌گرفت، به استحکام بیشتر قفس هنجارهای رقم‌زننده این مناسبات می‌افزود؛ از این رو، هیچ قرارداد اجتماعی مشروعی در میان نبود و بسیج اجتماعی محدودی وجود داشت. این امر استفاده دلخواهی از حکومت و قانون و اطاعت رعایا به دلیل ترس از قدرت و اعمال استبداد را به منظور حفظ قدرت، جذاب می‌کرد (ازغندی، ۱۳۸۵، ۸۸).

افزایش قدرت جامعه در برخی از موارد باعث می‌شد که لویاتان کاغذی به مدار لویاتان غایب پرتاب شود. اغتشاش عمومی در اصفهان در میانه سده نوزدهم به دلیل ماندگاری فساد و ناکارآمدی صاحب‌منصبان در مقابل حکومت مرکزی، از نمونه‌های این دگرگونی است که روی هم رفته چهارصد تا پانصد نفر کشته شدند (مارتین، ۱۳۹۴، ۱۳۳-۱۳۲). لویاتان کاغذی قاجار نه تنها برای آزادی بد بود، بلکه ویران‌کننده بهروزی اقتصادی نیز بود. فرصت‌ها و انگیزه‌های اقتصادی، بر قانون، امنیت، و خدمات عمومی مؤثر و بی‌طرفانه مبتنی نبود و در نتیجه، رشد اقتصادی با حضور لویاتان قاجار، وجود نداشت. در زمان فتحعلی‌شاه، کل درآمد دولت در سال ۱۱۸۵، بالغ بر دو میلیون تومان شد؛ اما در نتیجه جنگ‌ها و افزایش نیافتن ظرفیت حکومت، در اواخر دوران ناصری و در سال ۱۲۶۷ و با گذشت هشتاد و دو سال، مبلغ کل بودجه حکومتی، بالغ بر سه میلیون و نهصد و شصت هزار تومان شد (اشرف و بنوعزیزی، ۱۳۸۸، ۴۵).

جامعه قاجار با شاخص‌های مطرح‌شده در مورد لویاتان کاغذی، در خارج از دالان قرار داشت. برای وقوع تحول در خط سیر چنین کشوری، وقوع چالشی جدی یا بحرانی وجودی مانند جنبش مشروطیت، ضروری بود. توانایی تشکیل ائتلاف‌های حمایت‌کننده برای ورود لویاتان کاغذی به دالان آزادی، فاصله توازن قدرت فعلی میان حکومت و جامعه از دالان، و شکل آن، از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی بودند که کامیابی یا ناکامی جامعه ایران در گذار به دالان آزادی و برآمدن لویاتان مقید را تعیین می‌کرد. با جنبش مشروطیت ایران، ساختار استبدادی فروپاشید. شکست رژیم اقتدارگرا در مرحله نخست دموکراسی‌سازی محقق، و تلاش برای برساخت لویاتان مقید، آغاز شد. این تحول تاریخی با بسیجی انبوه در میان جامعه ایران به پیش برده شد و ضعف لویاتان کاغذی، مانع سرکوب آزادی‌خواهان شد. این تغییر، همچنین مبتنی بر سازش بین جامعه سنتی ایران و گروه‌های مدرن لیبرال بود که می‌بایستی سازنده شالوده جامعه مدرن ایران در قرن بیستم باشند (کمالی، ۱۳۸۱، ۱۴۲). در نخستین اقدام برای مقید کردن لویاتان، تأسیس نهادها و پیگیری فرایندهای هم‌پیوند با دموکراسی آغاز شد. مجلس ملی مؤسسان برای تدوین قانون انتخابات مجلس ملی تشکیل شد. مجلس ملی، به منظور قانونمند کردن امور کشوری، در مهرماه ۱۲۸۵ و با تدوین قانون اساسی، سر برآورد. در مجلس نخست، نمایندگان بر پایه تجربه کشورهای غربی و بهره‌گیری از داشته‌های خود، سند متمم قانون اساسی را تدوین کردند که جایگاه برجسته مجلس، مساوات همه افراد جامعه، و آزادی انتشار روزنامه‌ها و تشکیل انجمن‌ها را دربر می‌گرفت. این متمم، حق عزل و نصب رئیس‌الوزرا و وزرا و تصویب هزینه قشون و دربار را به نمایندگان مردم واگذار می‌کرد (آبراهامیان، ۱۳۸۴، ۱۱۷-۱۰۳).

۷. مشروطیت در تنگنای قفس هنجارها

جامعه، توان لازم را برای گسترش حوزه عمل حکومت مشروطه نداشت و تعمیق بیشتر ظرفیت حکومت در عین مهار مردمی آن، ممکن نشد. نکته تعیین‌کننده، نحوه فرسوده شدن قفس هنجارها به دست ملکه سرخ بود. ایجاد و تثبیت دموکراسی، نیازمند ایجاد و نهادینه شدن مجموعه‌ای از هنجارهای مناسب دموکراسی در افراد جامعه — اعم از توده و نخبگان — بود. ماروین زونیس^۱ بر این نظر است که در جوامعی مانند ایران که فرایندهای سیاسی‌شان کمتر در

1. Marvin Zonis

قالب ساختارهای رسمی حکومت نهادینه شده است، نگرش‌ها و رفتارهای نخبگان، راهنمای تغییر سیاسی است (زونیس، ۱۹۷۱).

جامعه ایران در دوره مشروطیت برای تقویت لویاتان و مقید کردن آن، به سازمان‌دهی جمعی و تداوم مشارکت سیاسی نیاز داشت؛ اما این جامعه در بین خودش به بندگان درگرو وام و اربابان، عشیره‌ها، قبایل، یا گروه‌های خویشاوندی تقسیم شده بود و انجام چنین کاری دشوار بود. با وجود نفوذ ارزش‌های مدرنیته در ایران و صحنه‌گردانی مشروطیت، اصلاحات مشروطه نتوانست تخاصم میان هویت‌های رقیب را حذف کند و فضا را برای شکل‌گیری محوری گسترده‌تر از همکاری فراهم آورد (بشیری، ۱۳۸۴، ۹۸). ناگزیر، این امکان فراهم نشد که قفس هنجارهای مرتبط با آزادی، فرسوده شود و هنجارهایی مانند برابری و مساوات به راحتی نایاب شدند. اصل برابری، همانند بسیاری از اصول دموکراسی، هنگامی که به دنیای اسلام پایه وارد شد، از ماهیت خود تهی شد. یکی از مهم‌ترین دلایل آن نیز عدم تفسیر و تشریح این مفهوم به شیوه‌ای رسا و کامل بود که پراکندگی و ابهام را در پی داشت. این معضل، هنگامی آغاز به خودنمایی کرد که اصل هشتم متمم قانون اساسی مبنی بر برابری شهروندان ایران در برابر قانون، در مجلس مطرح شد (حائری، ۱۳۸۱، ۳۱۷). افزون‌بر این، جدال مفهومی با نوشتن رساله‌ها درگرفت. یکی از رساله‌های معروف دوره مشروطه که در پاسخ به آن درباره مفهوم عدالت، تساوی، و برابری سخن رانده‌اند، رساله شیخ فضل‌الله نوری است. این رساله در نقد مشروطه و در تأیید مشروطه طلبی پس از تصویب قانون اساسی و در مخالفت با متمم قانون اساسی نگاشته شده است. در بخشی از آن، اصل مساوات، با اسلام در تعارض قرار می‌گیرد:

حال ای برادر دینی! تأمل کن در احکام اسلامی که چه مقدار تفاوت گذاشت بین موضوعات مکلفین در عبادات و معاملات و تجارات و سیاسات از بالغ و نابالغ، ممیز و غیر ممیز، عاقل و مجنون، صحیح و مریض، مختار و مضطر، راضی و مکره، اصیل و وکیل و ولی، بنده و آزاد، پدر و پسر، زن و شوهر، غنی و فقیر، عالم و جاهل، شکاک و متقین، مقلد و مجتهد، سید و عام، مسلم و کافر (زرگری‌نژاد، ۱۳۷۴، ۱۶۰-۱۵۹).

مسئله‌ای که شیخ فضل‌الله با استناد به تفاسیر اسلامی به آن اشاره کرده است، برهم نخوردن جای افراد است. هرچند در دوره‌های گوناگون در پاسخ به شیخ فضل‌الله و در موافقت با مشروطه، بسیار نگاشته شده است، اما در نوشته‌های افرادی که از منظر اسلام به آن پاسخ گفته‌اند، بیشتر بازتفسیر

موضوع مساوات مدنظر بوده است. در واقع، پذیرش مساوات، به این علت که شرع، هرکس را بر جای خویش نشانده، نشانه عدالت نیست (انصاری، ۱۳۷۶، ۱۸۴-۱۸۲). با چنین تصویری از عدالت می‌توان به پیامدهای آن در سیاست‌ورزی ایرانیان اندیشید. در این تصویر، نشانیدن هر فرد در جایگاهی که اسلام تعیین کرده است، گویای برقرار ماندن تعادل و توازن موجود است. جایگاه‌های شرعی را نیز همان احکام یقینی فقها مشخص کرده‌اند. این چنین است که در مشروطه می‌توان حتی در میان مشروطه‌خواهان به سخنانی رسید که به شاه ضمانت می‌دهند که مشروطه برای برجیدن نظام شاهی نیامده است و قرار نیست با شخص شاه، کاری داشته باشد (مشروح مذاکرات مجلس اول شورای ملی، ۱۳۸۴، ۵۲).

قفس هنجارها، پذیرش این مسئله را که مشروطه می‌خواهد به افراد، جایگاه جدیدی ببخشد، برای جامعه ایران سخت کرد؛ بلکه مشروطه در نهایت قرار است جایی باشد برای وضع قوانین و تلاش برای یکسانی افراد در مقابل این قوانین. البته ناگفته پیداست که تغییر در این حد نیز سرانجام، مورد پذیرش فرادستان قرار نگرفت و دفترچه این تغییر نیز بسته شد. شیخ فضل‌الله نوری به خود اجازه داد تا به توپ بستن مجلس را به «نزول عذاب الهی بر سپاهیان ابرهه» تشبیه کند (سمیعی، ۱۳۹۷، ۲۶۷). این زبان نشان داد که عرصه سیاست در قفس هنجارها، اسیر شده است. این تغییرات و حاکم شدن ناامنی بر جامعه، آنچنان سخت بود که روزنامه جنوب، ایران را در مسیر بازگشت به شرایط نخست دانست و هشدار داد: «اگر حالات بعضی از اهل دهات را ملاحظه نمایید، به جای اشک، خون خواهید بارید» (جنوب، ۱۳۲۹، ۶). حقیقت این است که سیاست دموکراتیک در جامعه‌ای که علیه خودش بسیج شده و به سبب سلسله‌مراتب عمیق‌تری، راهش را گم کرده است، چندان خوب کار نمی‌کند. این جامعه به جای رشد ظرفیت حکومت، آن را تضعیف می‌کند؛ دشواره‌ای که در مشروطه رخ داد و در نقطه مقابل شرایطی قرار گرفت که ما از ملکه سرخ توقع داریم. کار به جایی رسید که کلمه «مشروطه» که ایرانیان برای تحقق آن جان‌ها داده بودند، در میان مردم به قتل و غارت ترجمه شد؛ به گونه‌ای که هرکس، کسی را می‌کشت، یا هر جا را غارت می‌کرد، می‌گفتند، مشروطه شد. در خود تهران هم هرگاه کسی، مقام یا پول خوبی به دست می‌آورد، می‌گفتند: «به مشروطه‌اش رسید». تا چندین سال این تعبیر در مورد هر شخصی که با دوزوکلک به چیزی می‌رسید، به کار می‌رفت (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ۸۶). در مشروطه، قفس هنجارها محدود نشد و بدگمانی سیاسی و فقدان اعتماد شخصی، تعیین‌کننده رفتار سیاسی نخبگان بود (بشیریه،

۱۳۷۵؛ رزاقی، ۱۳۷۵؛ سیونگ یو، ۱۳۸۱؛ کامروا، ۱۹۹۳، ۱۷۰-۱۶۹). در نهایت، باید گفت که پیروزی جنبش مشروطه، آغاز دوره جدیدی در تاریخ ایران بود. فرهنگ سیاسی سنتی که قفس هنجارها حمایت‌گر آن بود و برای مدتی در سایه قرار گرفته بود، دوباره با تأثیرپذیری از عواملی چون تضاد منافع، تضاد آرا و عقاید، و نفوذ بیگانگان، شروع به تأثیرگذاری کرد و نتیجه آن، انحراف از مشروطیت بود.

۸. اثر ملکه سرخ مهارگسیخته؛ در جست‌وجوی امنیت و گذار از لویاتان مقید

در فرایند مشروطیت، دولت به شرایط فقدان مبانی ساختاری دولت باظرفیت رسیده بود. ساختار سیاسی در این دوره، دارای منافع تضمین‌شده در حفظ وضع موجود بود (سرحدی قهری و همکاران، ۱۳۹۸، ۱۷۴-۱۶۷). عمده‌ترین نیروی اجتماعی، یعنی زمین‌داری، به اندازه‌ای نیرومند بود که دولت قادر نبود مازاد قابل توجهی از آن کسب کند. کژکارکردی ساختاری مانند عدم شفافیت، مانع آن می‌شد که درآمدهای موجود در راستای اهدافی به کار رود که قدرت دولت دموکراتیک و مشروعیت آن را افزایش دهد. مجلس و انجمن‌های ایالتی و ولایتی به خواسته‌های دهقانان بی‌توجه ماندند و از مشروعیت برخوردار نبودند. همانند پیشامشروطیت، مرافعه به نفع طرف قوی‌تر و مسلح‌تر، رفع و رجوع می‌شد و حتی انجمن آذربایجان نیز دستور سرکوب دهقانان را صادر می‌کرد (یزدانی، ۱۴۰۱، ۲۰۹). ظرفیت کمتر دولت و نبود هیچ‌گونه شیوه‌نهادینه‌ای برای اعمال قدرت توسط جامعه، مأموریت دشواری را برای مشروطه‌خواهان ایجاد می‌کرد. آن‌ها با افزایش جداگانه قدرت حکومت یا جامعه نمی‌توانستند خود را در دالان حفظ کنند و از بازگشت به لویاتان کاغذی یا چرخش به سوی لویاتان مستبد پیشگیری کنند؛ بنابراین، لازم بود که ظرفیت حکومت و جامعه، به‌طور هم‌زمان افزایش یابد. این درحالی بود که مدرنیزاسیون بروز کرده در ساختارهای بوروکراتیک ایران، ظرفیت فنی دولت را برای مقاصد توسعه‌ای و بازتولید اجتماعی کارآمد، افزایش نداد. بوروکراسی و ازجمله نظام مالیاتی، بار دیگر در خدمت اهداف طبقات مسلط یا در حالت فقدان نیروهای اجتماعی نسبتاً قوی و متوازن، در خدمت حکومتی بهره‌کش قرار گرفت (شوستر، ۱۳۸۹، ۲۱۰-۲۰۷؛ ادیب‌زاده، ۱۳۸۹، ۱۳۴).

به‌رغم پیروزی سریع مشروطه‌خواهان، آنان نیروی حیاتی اثر ملکه سرخ را پیش‌بینی نکرده و تشخیص ندادند که این نیرو می‌تواند لویاتان مقید را در دالان نگه دارد. افزون‌براین،

نیاز به حکومت برای ایفای نقش بازتوزیعی، ایجاد تور ایمنی اجتماعی و مقررات‌گذاری در اقتصادهایی که هر روز پیچیده‌تر می‌شوند (همان پیچیدگی‌هایی که از برآمدن مشروطیت پدیدار شدند)، به درستی درک نشد؛ در نتیجه، روشنفکران ناامید، تنها در پی معجزه‌ای برای گذر از بحران بودند (غنی‌نژاد، ۱۳۹۶، ۱۳۲-۱۰۰). اقتصاد ایران، بر پایه کشاورزی بود، ولی فرایند درونی توسعه فناوری در آن نضج نگرفته بود و با توجه به ساختار زمین‌داری، کشاورزی، عقب‌مانده بود. ساختار زمین‌داری مبتنی بر پراکندگی قدرت در دست زمین‌داران بزرگ و تعادل نسبی قدرت میان آنان و حاکمان، سبب شده بود که مشروطه‌خواهان، توان لازم را برای اعمال سیاست منسجم نداشته باشند. در واقع، حکومتی که به دست زمین‌داران اداره می‌شد، نمی‌توانست مجری برنامه‌های اصلاحات ارضی به منظور تقویت جامعه در سال‌های انقلاب باشد. تقسیم زمین‌های خالصه نیز با شکست روبه‌رو شد؛ زیرا، بسیاری از بزرگان کشور، مانند کامران میرزا، شعاع‌السلطنه، اجلال‌الدوله، نصر‌الممالک، عزالدوله، و دیگران، زمین‌های خالصه را در تصرف داشتند (یزدانی، ۱۴۰۱، ۲۵۵). عقب‌ماندگی نیز باعث شده بود که سرمایه لازم برای صنعتی شدن فراهم نشود. نتیجه این وضع، جامعه‌ای به دام افتاده در کشاورزی معیشتی و آسیب‌پذیر از هرگونه افول و فلاکت اقتصادی، همراه با فناوری راکد و عقب‌مانده بود (صیامی‌دودران، ۱۳۸۲). فروپاشی نظم اجتماعی در مشروطیت، نمونه‌ای است از ملکه سرخ با حاصل جمع صفر؛ جایی که هر طرف برای ضربه زدن به دیگری رقابت می‌کرد و به هیچ‌روی حاضر به سازش نبود. بسیج اجتماعی مورد پشتیبانی ائتلاف جدید قرار نگرفت تا از معماری نهادی نوین حمایت کند. دالان مشروطیت بسیار باریک بود و وقتی دالان باریک‌تر است، ملکه سرخ، گرایش بیشتری به مهار گسیختن دارد. نهادهای دموکراتیک و مشارکتی پا نگرفت و بر پهنای دالان افزوده نشد؛ زیرا، به جای هم‌افزایی ظرفیت دولت و جامعه، حکومت، ملت را گوسفند می‌دانست و ملت، حکومت را گرگ تصور می‌کرد و روزبه‌روز بر خرابی و بدبختی افزوده شد (رئیس‌نیا، ۱۳۷۷، ۳۱۷)؛ در نتیجه، نهادهای مشروطیت، اعتماد مردم را به دلیل بالا گرفتن هرج و مرج، از دست دادند و دالان، باریک‌تر شد و توان جامعه برای برخورد با تنازعات، افول کرد (سعیدی‌نژاد و ویسی، ۱۳۹۰، ۱۶۵).

مشروطه‌خواهان باید سازش‌ها را مهندسی می‌کردند و راه‌هایی را برای شکل دادن به ائتلافی گسترده در راستای پشتیبانی از لویاتان مقید و سیاست‌های جدید پیدا می‌کردند. چنین کاری در فضای سیاسی قطبی‌شده، بسیار دشوار بود و مشروطه‌خواهان نتوانستند زمینه‌های

مشترک را به یکدیگر پیوند بزنند. در خرداد ۱۲۸۸، هشتصد سوار بختیاری از بیلاق‌های خود در کوه‌های زاگرس به سوی تهران روانه شدند تا مجلس را بازپس بگیرند و از جنبش مشروطه پشتیبانی کنند. تعداد بختیاری‌ها در تهران به حدود دوهزار نفر رسید و بریگاد قزاق تحت امر روسیه را که در خدمت محمدعلی‌شاه بودند، وادار به تسلیم و شاه را مجبور کردند تا به سفارت روسیه پناهنده شود. مدتی بعد، معلوم شد که بختیاری‌ها زیر بیرق مشروطیت، دورخیز کرده بودند تا پادشاهی ایران را به ایل خود انتقال دهند. بی‌احترامی بختیاری‌ها به قانون در شهرها و راه‌ها در سال‌های ۱۲۸۸ تا ۱۲۹۰، سستی آنان را در مشروطه‌خواهی نشان داد. بختیاری‌ها، سرانجام در سال ۱۲۹۰، زمانی که در برابر دموکرات‌های چپ‌گرا ایستادند و اولتیماتوم روسیه برای تعطیلی مجلس را پذیرفتند، کاملاً از جریان انقلاب جدا شدند (خازنی، ۱۴۰۰، ۱۵-۱۳). کابینه‌ها نیز دچار چنددستگی سیاسی بودند و از ظرفیت دولت کاسته شد. وجود چند نهاد قدرت در هیئت حاکمه، دربار، دولت، مجلس، و شاه و تضاد مجلس، به‌عنوان نهاد جدید، با بخش سنتی و ارتجاعی پیشین، یعنی دربار، موجب آشفتگی امور شده بود (ترابی، ۱۳۷۲، ۷۲). کشیده شدن اختلاف‌ها به روزنامه‌ها، مساجد، سخنرانی‌های عمومی، و صحن مجلس، سبب شکل‌گیری ائتلاف‌های جدیدی میان نیروهای سیاسی، و سرانجام، جنگ داخلی میان مشروطه‌خواهان گیلانی، آذری، اصفهانی، بختیاری و نقاط دیگر ایران شد (رهبری، ۱۳۸۸، ۱۵۵).

دموکراسی نوپا به دلیل ملکه سرخ مهارگسیخته، نتوانست ثبات و امنیت را برای کشور فراهم کند. اگر تعریف امنیت ملی را شامل حفظ استقلال کشور، تمامیت ارضی، ثبات سیاسی، تضمین بقای ارگانیک (فیزیکی و جمعی) مردم، ایجاد شرایط لازم برای رفاه اقتصادی و تأمین و حفظ هماهنگی میان اقوام و طوایف درون کشور در نظر بگیریم، خواهیم دید که بیشتر این عناصر آسیب دیدند و دموکراسی موجود نتوانست به تحکیم امنیت ملی منجر شود (رحیمی، ۱۳۹۶، ۱۴۲). هریک از بازیگران، راهبرد بقای متعارض و شکننده‌ای مانند مخالفت و دشمنی، تحصن و بست‌نشینی، مشروعه‌خواهی، کودتا، ترور و سرکوب مخالفان، هواداری از استبداد قاجار و عقد قراردادهای خارجی را در پیش گرفته بودند که نتوانست نقطه اشتراک و اجماعی بیابد. همه این‌ها، نمونه‌هایی از عدم همکاری و رشد دولت و جامعه است که به ملکه سرخ با حاصل جمع صفر ترجمه می‌شود. هر طرف برای حذف دیگری رقابت می‌کرد و به‌هیچ‌روی حاضر به سازش نبود. فرادستان برای دفاع از مزایایشان می‌جنگیدند و

مشروطه‌خواهانی که در ناامن‌ترین وضع به سر می‌بردند، جذب اقتدارگرایان می‌شدند. میرزا اسدالله‌خان، نماینده مجلس، می‌نویسد:

دشمن این مملکت امروز «موزر» است.... پارلمان باید متحد شود و با همان قوه بزرگی که دو عفریت بزرگ را که یکی استبداد و دیگری ارتجاع بود، امروز با همان قوه، عفریت ثالث را باید برداشت.... اشخاصی که «موزر» دارند و در خیابان‌ها و بازارها می‌گردند، اول باید این را از میان برداریم. وقتی که قانون می‌گوییم، مقصود این است که قانون، مقدس است و باید اجرا شود؛ نه اینکه برای دیگری مقدس است و برای ما نیست.... آن اسلحه را به قوه قهریه از او بگیرند، ولو اینکه منوط باشد به اینکه گوشت‌های تن او را از استخوان‌هایش سوا کنند (شوکت، ۱۳۸۶، ۶۸-۶۷).

واقعیت این است که دولت از ضعف نیروی انسانی کافی و متخصص و کمبود منابع مالی رنج می‌برد و تنها بر روی کاغذ، وجود داشت (صالحی، ۱۳۸۷، ۱۷۵). براساس تحلیل نشریه «کاو»^۱، ایران پس از مشروطه، دچار اوضاعی است که در آن نودوپنج درصد از نخبگان ایرانی، انرژی اوقات خود را صرفاً در منازعات سیاسی و مراعات فی‌مابین احزاب از دست می‌دهند و از این حیث، خسارات جبران‌ناپذیری بر کشور و ملت وارد می‌نمایند (کاو، ش ۹، ۲). این شرایط، نتیجه مورداعتماد قرار نگرفتن نهادهای دموکراتیک و مشارکتی بود که به باریک شدن دالان منجر شد و توان جامعه برای برخورد با تنازعات، کاهش یافت. ملکه سرخ به حاصل جمع صفر رسید و در یک دالان عریض، مهار گسست. شعارهای اساسی جنبش مشروطیت، حامل اجتماعی خویش را نیافت و به‌ناچار همچون مراحل تاریخی دیگر، پس از یک دوره هرج‌ومرج، روح جامعه ایرانی به جست‌وجوی «امنیت» رفت که حاصل آن، برآمدن دولت مطلقه رضاشاه بود (نجف‌زاده، ۱۳۹۷، ۲۶۸).

نتیجه‌گیری

ایران، شاهد بیان پررنگ ایده دموکراسی خواهی در قالب جنبش مشروطه بوده است. محور این رخداد، شعارهایی دال بر طلب آزادی‌ها و حقوق دموکراتیک بود. با اینکه مشروطه‌خواهان ایران را وارد دالان آزادی کردند، اما نشانه پررنگی از تحکیم دموکراسی به چشم نمی‌خورد و حتی دموکراسی صوری مبتنی بر انتخابات برای تغییر دولت نیز در مقطع زمانی خاصی از بین رفت. بحران سیاسی و اقتصادی، از بخت تحکیم دموکراسی در مشروطیت کاست و سبب

تشدید درگیری‌های طبقاتی و کاهش ظرفیت دولت شد. کاهش ظرفیت دولت، صحنه سیاسی را به میدان رقابت همراه با هرج و مرج تبدیل کرد. مشروطه‌خواهان به اشتباه پنداشتند که تقویت جامعه به تنهایی می‌تواند راه‌گذار به دموکراسی باشد. قفس هنجارهای جامعه ایران در دوران مشروطه، با کنترل رفتار و همچنین گفتار - اینکه افراد چه چیزی بگویند و چگونه بگویند - آزادی‌ها را محدود کرد. زمانه آنان، پر آشوب بود و به ندرت پیش می‌آمد که کسی در برابر خشونت، احساس امنیت کند و هنجارهای نظامی، با قدرت به جریان افتادند. مشروطه‌خواهان، هنوز در قفس تنگ هنجارهایی به سر می‌بردند که رسوم، سنن، و رویه‌هایی به شدت محدودکننده برای اقدامات اقتصادی و اجتماعی قاطبه جامعه را دربر می‌گرفت. وجود تابوهای دینی و فرهنگی فراوان و نیز سلسله‌مراتب اجتماعی روشن در جامعه ایران، از مهم‌ترین دلایل این محدودیت‌ها به‌شمار می‌آیند.

تجربه مشروطه نشان داد که نباید افزایش عرض دالان و ثبات در آن را برای پایداری دموکراسی، کافی دانست. نهادهای دموکراتیک و مشارکتی، بر پهنای دالان در مشروطیت افزودند، اما به تدریج، اعتماد مردم را از دست دادند. دالان، باریک شد و توان جامعه برای برخورد با تنازعات کاهش یافت. در چنین وضعیتی، ملکه سرخ به حاصل جمع صفر رسید و مهار گسست. نخستین کاستی، این بود که ائتلاف گسترده متشکل از کارگران، کشاورزان، و صاحبان کسب و کار شکل نگرفت. دومین کاستی، طیفی از سیاست‌های اقتصادی، هم کوتاه‌مدت و هم نهادی، را دربر می‌گرفت که پا نگرفت. این سیاست‌ها باید دربرگیرنده اقداماتی به منظور تحرک اقتصاد و نیز برخی از اصلاحات برای بازتوزیع درآمد به سود آسیب‌دیدگان از بیکاری، افزایش درآمد، و کاهش فقر بود. سومین کاستی، سیاسی بود. ظرفیت حکومت با محوریت نظامی-سیاسی، به گونه‌ای افزایش نیافت که جامعه بر فعالیت دولت و روابط میان فرادستان سیاسی و اقتصادی نظارت داشته باشد. در چنین شرایطی، روح جامعه ایران به جست‌وجوی لویاتانی غیر از لویاتان مقید رفت تا حامل امنیت باشد و ایران از دالان آزادی به بیرون پرتاب شد. *

یادداشت‌ها

۱. برای گذار به دموکراسی، لازم است که حکومت و جامعه با هم بدونند و هیچ‌کدام دست بالا را نداشته باشند. این شرایط به اثر ملکه سرخ در کتاب «سفر به درون آینه»، و آنچه آلیس در آنجا یافت، اثر لوئیس کارول شباهت دارد. در این کتاب، آلیس، ملکه سرخ را ملاقات می‌کند و با وی مسابقه می‌دهد. آلیس بعدها که اندیشید، نتوانست درست سر در بیاورد که آن‌ها چگونه آغاز کردند، اما متوجه شد که اگرچه به ظاهر، هر دوی آن‌ها با سرعت می‌دویدند، اصلاً این‌گونه به نظر نمی‌آمد که درخت‌ها و سایر اشیاء اطرافشان تغییر کرده است: «آن‌ها هر اندازه سریع می‌رفتند، انگاری اصلاً از چیزی عبور نکرده بودند. سرانجام، وقتی ملکه سرخ دستور ایست داد: آلیس با شگفتی بسیار به اطراف ملکه نگریست. «مرا چه می‌شود که گمان می‌کنم تمام مدت زیر همین درخت بودیم! همه چیز درست مثل قبل است!» ملکه پاسخ داد: «البته که این‌طور است؛ مگر انتظار دیگری داشتی؟» آلیس که هنوز یک کمی نفس نفس می‌زد گفت: «آخر در کشور ما اگر برای مدت طولانی خیلی سریع بدویم، یعنی همین کاری که ما داشتیم انجام می‌دادیم، معمولاً به جای دیگری می‌رسیم». ملکه گفت: «چه کشور کند و تبلی دارید! اکنون و اینجا، همان‌گونه که می‌بینی، برای اینکه در همان مکان باقی بمانی، لازم است تا جایی که می‌توانی، سریع بدوی» (عجم‌اوغلو و رایبسون، ۱۳۹۹، ۶۴).

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۴). ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی ولیلایی. چاپ یازدهم. تهران: نشر نی.
- ادیب‌زاده، مجید (۱۳۸۹). مدرنیته زایا و تفکر عقیم. تهران: انتشارات ققنوس.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۵). درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی معاصر ایران. تهران: نشر قومس.
- استوار، مجید (۱۳۹۶). گذار به دموکراسی در ایران با تأکید بر نقش نخبگان حاکم. دولت‌پژوهی، ۱۱. اشرف، احمد؛ بنوعزیزی، علی (۱۳۸۸). طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران. ترجمه سهیلا ترابی فارسانی. چاپ دوم. تهران: نیلوفر.
- انصاری، مهدی (۱۳۷۶). شیخ فضل‌الله نوری و مشروطیت. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۵). ایدئولوژی و فرهنگ سیاسی گروه‌های حاکم در دوره پهلوی. نقد و نظر، ۲ (۳ و ۴)، ۷۴-۸۴.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۴). گذار به دموکراسی. تهران: نگاه معاصر.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۴). موانع توسعه سیاسی در ایران. چاپ پنجم، تهران: گام نو.
- ترابی، سهیلا (۱۳۷۲). خواست‌های تجار و پاسخ مشروطیت به آن. مجله سیاسی - اقتصادی، ۶۷ و ۶۸.
- تنکابنی، حمید (۱۳۸۹). تحلیلی بر مناسبات تولیدی و نوع مالکیت در ایران و تأثیرات آن بر دیوان‌سالاری عصر قاجار. اقتصاد تطبیقی، شماره ۱.
- حاتری، عبدالهادی (۱۳۸۱). تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق. چاپ سوم. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- حیدری، آرش (۱۳۹۹). واژگونه‌خوانی استبداد ایرانی. چاپ دوم. تهران: مانیا هنر.
- خانزنی، آرش (۱۴۰۰). پیرامون مشروطه: سه مقاله درباره ولایات و مرکزگرایی. ترجمه مارال لطیفی، مراد روحی، ابراهیم توفیق، و سیدمهدی یوسفی. تهران: گام نو.
- خلیلی، محسن (۱۳۹۹). بازی تاج‌وتخت کرونا؛ آموزه‌ای برای سیاست‌ورزی ایرانی. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۵۸.
- رحیمی، علیرضا (۱۳۹۶). کشاکش دموکراسی و امنیت ملی در ایران (۱۲۸۵ تا ۱۳۹۲ هجری شمسی). تهران: جامعه‌شناسان.
- رزاقی، سهراب (۱۳۷۵). مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی ما. نقد و نظر، ۲ (۸ و ۷).
- رهبری، مهدی (۱۳۸۸). انقلاب مشروطه و رویارویی ایرانیان با چهره ژانوسی تجدد (پژوهشی در باب شکل‌گیری نخستین جریان‌های فکری و سیاسی در ایران). فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۹.
- روزنامه جنوب. ۳۰ رمضان ۱۳۲۹، ۳۵، ص ۶.
- روستو، والت (۱۳۸۸). مراحل رشد اقتصادی. ترجمه مهدی تقوی و شعله باقری. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات.
- رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۷۷). آخرین سنگر آزادی: مجموعه مقالات میرجعفر پیشه‌وری در روزنامه

- حقیقت، ارگان اتحادیه عمومی کارگران ایران ۱۳۰۱-۱۳۰۰. تهران: مؤسسه نشر و پژوهش شیرازه.
- زرگری نژاد، غلامحسین (۱۳۷۴). رسائل مشروطیت. تهران: کویر.
- زرگری نژاد، غلامحسین (۱۳۹۸). سیاست‌نامه‌های قاجاری: سی‌ویک اندرزنامه سیاسی عصر قاجار. جلد ۴. چاپ دوم. تهران: نگارستان اندیشه.
- ساعی، احمد، اکبرزاده، فریدون (۱۳۸۸). بررسی تئوریک نقش طبقه متوسط جدید در تحقق گذار به دموکراسی در جنبش ملی نفت. تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری، شماره ۱.
- سرحدی قهری، رضا؛ نجف‌زاده، مهدی؛ اطهری، سیدحسین؛ منشادی، مرتضی (۱۳۹۸). در آینه غرب و عبور از من‌نامت‌ها؛ بررسی چگونگی رویارویی نخستین قانون‌گذاران ایرانی با غیر غربی در مذاکرات نخستین مجلس شورای ملی مشروطیت. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۵ (۵۷).
- سعیدی نژاد، حمیدرضا؛ ویسی، زینب (۱۳۹۰). گفتمان مشروطیت و تأثیر آن بر روابط خارجی ایران (۱۲۹۹-۱۲۸۵). دانشنامه حقوق و سیاست، شماره ۱۵.
- سمیعی، محمد (۱۳۹۷). نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد؟. چاپ دوم. تهران: نشر نی.
- سیونگ‌یو، دال (۱۳۸۱). فرهنگ سیاسی و توسعه سیاسی: مطالعه تطبیقی ایران و کره جنوبی. تهران: انتشارات خانه سبز.
- شوستر، مورگان (۱۳۸۹). اختناق ایران. ترجمه حسن افشار. چاپ سوم. تهران: ماهی.
- شوکت، حمید (۱۳۸۶). در تیرس حادثه: زندگی سیاسی قوام السلطنه. چاپ دوم. تهران: نشر اختران.
- صالحی، نصرالله (۱۳۸۷). اندیشه تجدد و ترقی در عصر بحران (۱۳۳۹-۱۲۹۹/۸۳۲۷-۱۲۸۸). تهران: طهوری.
- صیامی دودران، زهرا (۱۳۸۲). چرا صنعتی نشدیم؟ (بررسی تاریخی موانع توسعه صنعت در ایران). تهران: امیرکبیر.
- عجم اوغلو، دارون؛ رابینسون، جیمز (۱۳۹۰). ریشه‌های اقتصادی دیکتاتوری و دموکراسی. ترجمه جعفر خیرخواهان و علی سرزعی. تهران: انتشارات کویر.
- عجم اوغلو، دارون؛ رابینسون، جیمز (۱۳۹۴). چرا ملت‌ها شکست می‌خورند؟: ریشه‌های قدرت، ثروت، و فقر. ترجمه محسن میردامادی و محمدحسین نعیمی‌پور. تهران: انتشارات روزنه.
- عجم اوغلو، دارون؛ رابینسون، جیمز (۱۳۹۹). راه باریک آزادی. ترجمه سیدعلیرضا بهشتی شیرازی و جعفر خیرخواهان. تهران: انتشارات روزنه.
- غنی نژاد، موسی (۱۳۹۶). اقتصاد و دولت در ایران. تهران: دنیای اقتصاد.
- فاضلی، محمد (۱۳۸۹). بنیان‌های ساختاری تحکیم دموکراسی: تجربه دموکراسی در ایران، ترکیه، و کره جنوبی. تهران: کندوکاو.
- فلور، ویلم (۱۳۶۶). جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار. دو جلد. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: انتشارات توس.
- قاضی مرادی، حسن (۱۳۹۵). استبداد در ایران. چاپ هفتم. تهران: نشر اختران.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۷۹). دولت و جامعه در ایران (انقراض قاجار و استقرار پهلوی). تهران: مرکز. کافی، مجید (۱۳۹۳). جامعه‌شناسی تاریخی (مبانی، مفاهیم، و نظریه‌ها). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

کمالی، مسعود (۱۳۸۱). جامعه مدنی، دولت و نوسازی در ایران. ترجمه کمال پولادی. تهران: باز.
 لرنر، دانیل (۱۳۸۳). گذر جامعه سنتی: نوسازی خاورمیانه. ترجمه غلامرضا خواجه‌سروی. تهران:
 پژوهشکده مطالعات راهبردی.
 لمبتون، ا.ک.س (۱۳۶۲). مالک و زارع در ایران. ترجمه منوچهر امیری. چاپ سوم. تهران: مرکز
 انتشارات علمی و فرهنگی.
 لویس، پل (۱۳۸۸). دموکراسی در جوامع مدرن. ترجمه حسن مرتضوی. تهران: آگه.
 لیست، سیمور مارتین (۱۴۰۰). انسان سیاسی: مبانی اجتماعی علم سیاست. ترجمه فریبرز مجیدی.
 تهران: سمت.
 مارتین، ونسا (۱۳۹۴). دوران قاجار: چانه‌زنی، اعتراض، و دولت در ایران قرن نوزدهم. چاپ دوم.
 تهران: نشر اختران.
 مارتین، ونسا (۱۳۹۸). ایران بین ناسیونالیسم اسلامی و سکولاریسم. ترجمه محمدابراهیم فتاحی.
 تهران: نشر نی.
 مجله کاوه (۱۹۲۱). سال دوم، شماره ۹، ص ۲.
 مور، برینگتون (۱۳۶۹). ریشه‌های اجتماعی دیکتاتوری و دموکراسی؛ (نقش ارباب و دهقان در
 پیدایش جهان نو). ترجمه حسین بشیریه. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
 میرزاصالح، غلامحسین (۱۳۸۴). مذاکرات مجلس اول: ۱۳۲۶-۱۳۲۴ توسعه سیاسی ایران در ورطه
 سیاست بین‌الملل. تهران: مازیار.
 نجف‌زاده، مهدی (۱۳۹۷). جابه‌جایی دو انقلاب (چرخش‌های امر دینی در جامعه ایرانی). چاپ
 دوم. تهران: انتشارات تیسرا.
 نقیب‌زاده، احمد (۱۳۷۹). دولت رضاشاه و نظام ایلی. تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
 هانتینگتون، سامونل (۱۳۷۰). سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی. ترجمه محسن ثلاثی.
 تهران: علم.
 یزدانی، سهراب (۱۴۰۱). روستاییان و مشروعیت ایران. تهران: نشر ماهی.

Bicchieri, C. (2006). *The Grammar of Society: The Nature and Dynamics of Social Norms*. Cambridge: Cambridge University Press.

Centeno, M. Á., & Ferraro, A. E. (2013). Paper Leviathans: Historical Legacies and State Strength in Contemporary Latin America and Spain. *Republics of the Possible*, pp. 399-416, available at: <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139342667.025>.

Ebrahim Nejad, H. (1999). *Pouvoir et Succession en Iran: Les Premiers Qâjâr, 1726-1834*. Paris: Harmattan.

Fishman, R. M. (2017). How Civil Society Matters in Democratization: Setting the Boundaries of Post-Transition Political Inclusion. *Comparative Politics*, 49(3), 391-409, doi:10.5129/001041517820934294.

Floor, W. (1992). Change and Development in Judicial System of Qajar Iran

- (1800-1925). in: E. Bosworth And C. Hillenbrand (eds). *Qajar Iran (Political, Social, And Cultural Change)*. Costa Mesa.
- Holcombe, R. G. (2020). Daron Acemoglu and James A. Robinson: The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty. *Public Choice*. doi:10.1007/s11127-020-00805-6.
- Inglehart, R., & Welzel, C. (2003). Political Culture and Democracy: Analyzing Cross-Level Linkages. *Comparative Politics*, (36) 1.
- Kamrava, M. (1993). *Politics and Society in the Developing World*. Routledge.
- Macrauld, Donald M. & Taylor, Avram. (2004). *Social Theory and Social History*. New York: Palgrave Macmillan.
- O'Donnell G., Schmitter P. (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. London: Johns Hopkins University Press.
- Welles, M. Abreu & Gomes, Ricardo, C. (2021). Shackling the Leviathan: Balancing State and Society Powers against Corruption. *Public Management Review*, DOI: 10.1080/14719037.2021.1893802
- Zonis, Marvin (1971). *The Political Elite of Iran*. Princeton University Press.
- Zurn, C. F. (2002). Deliberative Democracy and Constitutional Review. *Law and Philosophy*. 21(4/5), 467-542.